

Een ondemocratisch, asociaal en militaristisch project verpakt als Europese “grondwet”

► Herman Michiel

Hallo, beste burger van de EU, sorry dat we eventjes wat vertraging hebben opgelopen maar het had weinig gescheeld of we hadden je met Kerstmis 2003 een Europese Grondwet aangeboden! Geen paniek, het was maar wat mediterrane warmbloedigheid en een gebrek aan goede manieren van een nieuweling uit het Oosten waarover we even struikelden, maar er wordt hard aan gewerkt. Binnen enkele maanden zijn de plooiën gladgestreken en krijg je waar je recht op hebt: een grondwet, de definitieve bezegeling van de eenwording van het Oude Continent, het Charter waarmee we vol vertrouwen de eenentwintigste eeuw kunnen ingaan. Over het uitstel moeten we niet spreken als over een mislukking, er is tenslotte grote vooruitgang geboekt en de Conventie heeft prachtig werk geleverd. En iedereen weet: Europa is steeds een kwestie van vallen en opstaan geweest. Natuurlijk, sommigen onder jullie halen de schouders op, zijn sceptisch of in het ergste geval tegen. Dat is ieders goed recht, we leven tenslotte in een democratie, maar ook aan hen zeg ik: geen paniek, met die grondwet doen we in feite niet veel meer dan een heleboel verdragen die er toch al waren, samenbrengen in een enkel overzichtelijk boekje van handig formaat. Ook dat is tenslotte democratie.

Zo ongeveer zou men de “communicatie naar de burger” kunnen samenvatten van onze politici wanneer ze het hebben over de mislukte Top van Brussel (12-13 december 2003). Daar had de intergouvernementele conferentie (IGC) een “verdrag tot vaststelling van een grondwet voor Europa” moeten goedkeuren, gebaseerd op het ontwerp dat in het anderhalf jaar daarvoor was voorbereid door een ad-hoc-conventie¹. Wat het vervolg van deze grondwethistorie zou geweest zijn, is onduidelijk. Dergelijke verdragstekst moet

door de lidstaten van de Europese Unie (EU) worden geratificeerd. Sommige landen hadden zich uitgesproken voor een – niet bindend – referendum, anderen overwogen het terwijl België eerst een grondwetswijziging nodig heeft om dergelijk referendum toe te laten. Dan is het ook nog de vraag wat er zou gebeuren indien één of meerdere landen het niet ratificeren.

Om dit soort vragen beantwoord te zien, hoeft men alleen maar wat te wachten. De discussies over de “grondwet” zullen een dezer maanden wel hervat worden, over de stemmenweging en verdeelsleutels binnen de instellingen zal wel een of ander compromis bereikt worden (en dat was eigenlijk het enige struikelblok bij de Top in Brussel) en welke pogingen de nationale regeringen zullen nemen om er “de burger bij te betrekken” zal dan ook wel blijken. De belangrijke vragen liggen echter elders. Het werk van de conventie laat immers toe zich een duidelijker beeld te vormen van het Europees project zoals het zich voordoet in de hoofden van een aantal Europe builders. Het gebeurt niet iedere dag dat daarover een min of meer samenhangende tekst wordt publiek gemaakt. Deze mag dan maar een ontwerp zijn, als eindproduct van een lange reeks afwegingen, compromissen en raadplegingen geven de getrokken krijtlijnen een eerder betrouwbaar beeld van de geplande koers. Men mag er bovendien vanuit gaan dat een tekst waarmee de harten van de Europeanen nu eindelijk vlugger zouden moeten gaan kloppen, eerder een te fraai dan een te somber beeld schetst. Met andere woorden, lees de ontwerp-grondwet en je

krijgt de bovengrens van wat je van het huidige Europees project mag verwachten.

Als je dit doet stel je twee dingen vast, die allebei tegenspreken wat de doorsnee-politicus in zijn "communicatie met de burger" zegt. Eén: hier wordt geen hoopgevend Europees project voor de eenentwintigste eeuw geschetst. Twee: de ontwerp-grondwet is meer dan de handige samenvatting van de bestaande verdragen; integendeel, er staan ambitieuze nieuwigheden in, waarvan sommige echter ronduit schrikwekkend zijn. Over deze twee aspecten van de "Europese grondwet"² willen we het verder hebben in deze bijdrage. We zullen daartoe het EU-project, zoals het uit het grondwetontwerp naar voor komt, toetsen aan drie criteria die ons inziens essentieel zijn voor een hoogstnodig, hoopgevend Europees project:

(a) De uitbouw van democratische instellingen en procedures op alle niveaus. Dat houdt enerzijds in dat de huidige bestaande *formeel*-democratische instellingen op gemeentelijk, provinciaal (departementaal, Länder...) en nationaal vlak *reëel*-democratisch worden. Anderzijds moeten creatieve oplossingen gezocht worden voor een onopgelost probleem: hoe democratie uitoefenen op de schaal van een continent of subcontinent? Deze democratiecriteria beschouwen we niet als voorafgaande voorwaarden die volledig moeten vervuld zijn alvorens aan een Europees project kan gedacht worden. We willen alleen nagaan of er aanzetten zijn tot dergelijke transformatie, of het project ernaar streeft, of zelfs nog minimalistischer, of het er zich niet tegen keert.

(b) De sociale noden overal en altijd als het politiek richtend principe aannemen. Dit "vanzelfsprekend" uitgangspunt impliceert onder andere dat economische keuzes niet langer toekomen aan een kleine minderheid van kapitaalbezitters die winst als het richtend principe hanteren. Het betekent dus een breuk met het kapitalisme. Dit criterium is eigenlijk een direct gevolg van het eerste. Het is onmogelijk van reële democratie te spreken zolang de hele productieactiviteit buiten het toepassingsveld van de democratie gehouden wordt. We zouden het dus "economische democratie" kunnen noemen, maar deze term wordt (o.a. door vakbonden) meestal verlaagd tot "werk voor iedereen", "medezeggenschap in de onderneming" en dies meer.

De breuk met het kapitalisme is geenszins een "ideologische" voorkeur, maar is het gevolg van twee overwegingen. Enerzijds de vaststelling dat het zoeken naar oplossingen van sociale problemen steeds stoot op de muur van de economische rendabiliteit, de winst, het private belang, zowel bij ons in de kapitalistische metropolen als in de periferie ervan. Anderzijds is er de logische en feitelijke incompatibiliteit tussen een productiewijze die voor haar voortbestaan een onbeperkte groei nodig heeft en het toenemend bewustzijn (gebaseerd op strikt wetenschappelijke inzichten én op het maatschappelijk onbehagen in een supermarktsamenleving) dat de mensheid voor een historische keuze staat: óf beginnen zorgzaam om te gaan met de planeet óf deze en volgende generaties bedreigen met catastrofes van onvoorspelbare omvang. Deze twee overwegingen staan natuurlijk niet los van elkaar; men kan zich geen sociaal welzijn voorstellen in een ecologisch kerkhof.

Ook dit tweede criterium stellen we niet als preconditie om ons positief te kunnen uitspreken over een Europees project. Het zou onzinnig zijn te verwachten dat de breuk met het kapitalisme in een Europese grondwet wordt vastgelegd. Wat we wel verwachten is een ruimte waarbinnen dergelijke keuze mogelijk is, waar actieve maatschappelijke krachten een sociaal project kunnen verdedigen en er steun voor zoeken.

(c) Als rijke invloedrijke wereldprovincie een rol in de wereld spelen gericht op vrede en het uitroeien van de armoede. Dit behoeft weinig verantwoording, want iedereen (van rechts tot links in het politieke spectrum, van Noord tot Zuid in Europa) is het hiermee eens. In tegenstelling met de twee vorige criteria kunnen we er dus wél een voorwaarde voor de aanvaardbaarheid van een Europese grondwet in zien.

Met deze drie criteria leggen we nu het EU-project, zoals we het zich in de voorbije decennia hebben zien voltrekken, en zoals het zich verder aankondigt in het ontwerp van een grondwet, op de weegschaal. We gaan dus na of de EU de ruimte biedt voor een grondige democratisering op alle niveaus, voor een ambitieuze omvorming van de economie ten dienste van de sociale noden met inachtnaam van de ecologische vereisten, en of het EU-project de algemene wil incorporeert tot bevordering van de vrede en het uitroeien van de armoede in de wereld.

De EU en democratie

Laten we beginnen met een kleine doorlichting van de verschillende instellingen die in de voorbije decennia binnen de EU werden opgericht (de "institutionele driehoek" Commissie, Parlement en Raad, deze laatste als Raad van ministers of als Europese Raad van staats- en regeringsleiders³).

Dat er in de EU een "democratisch deficit" is, wordt door zowat iedereen erkend, maar men beperkt zich tot strikt technische aspecten van de werking van de instellingen, zonder hun statuut zelf in vraag te stellen. Hieraan zou met andere woorden kunnen verholpen worden door de verandering van enkele procedures. Zo zou het veto-recht binnen de Raad van ministers een belemmering zijn voor meer democratie; meerderheidsstemmingen zouden hier de oplossing bieden. Het beperkt terrein waarop de medebeslissingsprocedure van het Europees Parlement van toepassing is, zou eveneens door uitbreiding van de materies tot meer democratie leiden. De te grote "afstand tot de burgers" zou door een "volksinitiatiefrecht"⁴ kunnen opgevangen worden. Enig geduld, en de EU wordt echt democratisch, zo lijkt men te zeggen.

Deze idee van een "kwantitatief" democratisch deficit is werkelijk zeer verspreid, en vormt het alfa en omega van veel linkse kritiek op de EU. In een gemeenschappelijke verklaring op 10 juli 2003 laten de Belgische vakbonden weten dat ze de grondwet niet kunnen goedkeuren zolang de Raad met een gekwalificeerde meerderheid kan beslissen over alles wat deregulatie en concurrentie betreft, terwijl voor sociale en fiscale maatregelen unanimitieit vereist is. Georges Debunne lanceerde in eigen naam een felle waarschuwing ("Deze Europese grondwet is gevaarlijk!", juli 2003) met een hartstochtelijke oproep de strijd voor solidaire waarden verder te zetten. De praktische conclusie was echter net dezelfde als van zijn minder strijdbare opvolgers: zolang het veto bestaat voor het sociale en fiscale is de grondwet onaanvaardbaar.

Het logisch verlengstuk van een kwantitatieve opvatting van het democratisch deficit van de EU is de idee dat men "stappen in de goede richting" zet. Dit is de belangrijkste verdediging van de Europese sociaal-democratie, die zich zowat

geïdentificeerd heeft met het EU-project. Meer meerderheidsstemmingen in de Raad, meer medebeslissing voor het Europees Parlement, meer informatie, allemaal stappen voorwaarts, decisive steps, entscheidende Schritte ... Zelfs het cahier over de EU-grondwet van Attac-Vlaanderen [Attac, 2003] spreekt van een "indrukwekkende vooruitgang". Maar hierop is, vrezen we, Voltaires woord erg goed toepasselijk: *le meilleur est l'ennemi du bon*. Niet omdat het stapsgewijs gaat, niet omdat we niet meteen een integrale democratie hebben in Europa. Wel omdat het stappen zijn die niet leiden naar het doel. Het democratisch deficit is immers van kwalitatieve aard, en daar kan geen "stappenplan" iets aan veranderen. De Raad is niet verkozen, maar heeft wel wetgevende bevoegdheid. De Europese Commissie is niet verkozen⁵, maar alleen zij heeft het wettelijk initiatiefrecht in de communautaire materies. Het Europees Parlement heeft medebeslissingsrecht met de Raad in het communautaire (volgens de grondwet uitgebreid met nieuwe materies als migratie, asiel, justitie, politieverwerking) maar ze heeft geen wetgevend initiatiefrecht! Bovendien is de veelgeroemde "codecisie" (medebeslissing) essentieel een vetorecht, wat maar een zeer primitieve vorm van wetgevende bevoegdheid toelaat. Fiscaal, sociaal, buitenlands en militair beleid vallen trouwens volledig buiten deze beperkte bevoegdheid van het Europees Parlement en daar brengt ook de grondwet geen verandering in.

Zelfs vanuit de op school geleerde principes van de burgerlijke parlementaire democratie springen deze anomalieën in het oog, maar bij velen blijkbaar net op de blinde vlek. Daarmee willen we echter niet gezegd hebben dat een consequente toepassing van deze principes ons de oplossing lijkt voor het democratisch deficit. We stellen ons de vraag welke structuren überhaupt in staat zijn democratie te organiseren op de schaal van een continent. Om de vraag wat concreter te maken doen we het volgende gedachtenexperiment. Stel dat de volledige wetgevende bevoegdheid in de Unie overgedragen wordt aan het verkozen Europees Parlement. Stel dat dit Parlement met een meerderheid beslist dat openbare diensten moeten zelfbedruipend zijn en geen overheidsgeld mogen ontvangen (niet eens een zo vergezochte onderstelling). Je hebt dan een "democratische" beslissing waarbij je je als

democraat moet neerleggen, ook al zou de wet er in je nationaal parlement misschien nooit doorgekomen zijn ... We zouden een gelijkaardig gedachte-experiment kunnen doen met de Raad die bij gekwalificeerde meerderheid kan beslissen over fiscale en sociale politiek (dé eis van vakbonden en sociaal bekommerde politici). Maar wie garandeert in godsnaam dat deze bij meerderheid stemmende ministers geen asociale politiek zullen opleggen aan de hele Unie? Het is toch dezelfde Raad die de hele liberalisering en privatiseringspolitiek doorgedrukt heeft? Waarom zouden die ministers dan plots het sociaal Europa gaan uitbouwen als ze totnogtoe niets anders gedaan hebben dan het afbouwen? Wat een nuttige zondebok spelen de Britten toch! Hadden ze niet bestaan, men had ze in Brussel zeker uitgevonden want hoe kunnen onze sociaal-democraten anders thuis hun veelgeroemd Europa verkopen als er niet die Engelse dwarsliggers waren die steeds de sociale politiek verhinderen?

Uit deze gedachte-experimenten leren we twee dingen. Ten eerste is het een gevaarlijke illusie te denken dat de weg naar het "sociaal Europa" open ligt zodra de Raad met gekwalificeerde meerderheid kan stemmen over sociale en fiscale materies. We zeggen "gevaarlijk" omdat men bij inwilliging van die eis de beslissingen van de Raad als legitiem moet beschouwen; bij de huidige krachtsverhoudingen tussen kapitaal en arbeid is dergelijke delegatie van bevoegdheden totaal onverantwoord voor wie het ernstig meent met het "sociaal Europa". Ten tweede: zelfs na de formele democratisering van de Europese instellingen (integrale wetgevende bevoegdheid aan het Europees parlement) zou Europese politiek een vervreemdende aangelegenheid blijven (beslissingen op een veraf niveau, mogelijks tegengesteld aan de wil van een meerderheid te lande). De vraag blijft dus hoe democratie op de schaal van een continent er dan zou moeten uitzien.

We hebben niet de indruk dat over dit probleem al veel is nagedacht. Een uitdaging is het in ieder geval; neem een atlas en beschouw de driehoek Noordkaap-Zwarte Zee-Gibraltar, controleer dan ook nog even dat het BBP per hoofd in die driehoek varieert met een factor 10, en je hebt een idee van de problemen. Anderzijds zijn we overtuigd van de noodzaak van een ambitieus Europees project dat gedragen wordt door het half

miljard inwoners, een democratisch gekozen project dus. Welke principes, welke structuren zijn daarvoor nodig?

Naar bestaande voorbeelden moeten we niet zoeken; als enige theoretische kandidaat zijn er de Verenigde Staten van Amerika, maar het democratisch deficit is er zo groot als het budgettaire, en de lidstaten hebben natuurlijk ook niet de verscheidenheid in taal, geschiedenis, instellingen enz. als in Europa. De volgende overwegingen zijn niet bedoeld als een "oplossing" van het probleem, maar willen wel een aansporing zijn tot verdere reflectie, om uit de verstikkende fixatie op de "reëel bestaande" Europese integratie te komen.

Een eerste principe is *consequente subsidiariteit*: deleger niet naar een hoger niveau wat op een lager kan, want hoe democratisch het delegeren ook gebeurt, het gaat steeds gepaard met verminderde betrokkenheid en controlemogelijkheid. Natuurlijk is het afbakenen van het geëigend niveau geen objectief vaststelbaar gegeven en zal het aanleiding geven tot belangenstrijd, maar dat is net de essentie van politiek.

Men moet zich vervolgens afvragen welke niveaus er nodig zijn, en wat een "niveau" inhoudt. Doen we dat niet in een abstracte ruimte maar in het Europa van vandaag, dan is het duidelijk dat het nationale niveau niet kan weggecijferd worden. Maar het is ook duidelijk dat de democratie op nationaal vlak overal van een uiterst laag niveau is, met zeer geringe betrokkenheid van en controle door de burgers, en een schreeuwend tekort aan inhoudelijke debatten rond alternatieve keuzes. Onder die omstandigheden bevoegdheden delegeren aan het hogere EU-niveau leidt tot nog geringere betrokkenheid van de bevolking, nog minder debat en dus nog minder democratie. De strijd voor democratie binnen de nationale grenzen is daarom een noodzakelijk onderdeel van een democratisch Europees project.

De kritiek op de burgerlijk-parlementaire democratie is natuurlijk niet nieuw, en het is zeker niet zo dat we door de Europese eenheidsmarktpolitiek uit de tuin van Eden zijn verdreven (geen enkel parlement heeft ooit gestemd over de besteding van de meerwaarde ...). Het is daarom niet onzinnig om na te denken over alternatieve

instellingen voor de uitoefening van de democratie.

De basiscel van een democratisch systeem moet klein genoeg zijn om debat, democratische betrokkenheid en controle überhaupt mogelijk te maken. We hebben het echter niet over een wijk of een gemeente, dus de basiscel moet ook groot genoeg zijn om méér te vertegenwoordigen dan de lokale microschaal. Laten we een grote stad met haar agglomeratie als basiscel nemen, stel 1 miljoen burgers voor dergelijke regio. In België komt dat ongeveer overeen met een provincie; een Frans département is gemiddeld van vergelijkbare grootte. In elke regio zou een raad verkozen worden, met als taak de bevolking te vertegenwoordigen⁶. Elk van de 10 Belgische raden vaardigt een delegatie van 15 personen af (niet noodzakelijk steeds dezelfde) naar het nationale niveau; dit zijn er 150 die precies in de huidige Kamer kunnen. In grotere landen moet de afvaardiging wat kleiner zijn, of men moet nog een tussenniveau nemen. Hoe het ook zij, men krijgt een nationale volksvertegenwoordiging gesteund op lokale raden, die de wetgevende bevoegdheid heeft op nationaal vlak. Het verschil met vandaag kan men zich het beste indenken aan de hand van concrete voorbeelden. Vandaag heeft een regio geen instituties om haar problemen te bespreken. Bij de sluiting van Renault, het nachtlawaai in Zaventem of de chronische werkloosheid in Henegouwen kunnen de betrokkenen de lokale burgemeesters en volksvertegenwoordigers benaderen, maar wat dezen hierrond aanvangen (voorzover het al hun bevoegdheid is) is haast oncontroleerbaar. Als er daarentegen een raad van de regio was, zou het debat aldaar zeker door de betrokkenen van nabij gevolgd kunnen worden, en zou er een formeel en publiek gekend mandaat zijn van de vertegenwoordigers van de raad op het nationale niveau. Verre van de politiek te "provincialiseren" zou de nationale politiek verrijkt worden met gestoffeerde en op de voet gevolgde dossiers. Op deze kleinere schaal is het gebruik van een elektronisch loket, de verspreiding van een bulletin, audiëntie van wijkcomités of syndicale delegaties door de raad ook veel realistischer, en men kan verwachten dat de politiek minder gemediatiseerd zou kunnen worden door nationale tenoren.

Bij veralgemening van dergelijke "radendemocratie"⁷ zouden er in de huidige EU aldus een

500 à 1000 raden zijn, teveel om ze elk 5 à 10 afgevaardigden te laten sturen naar een Europese Assemblee der Raden. Het nationale tussenniveau moet dus zijn rol spelen, maar dat hoeft niet te betekenen dat er permanente Europese afgevaardigden zijn. Afhankelijk van de Europese agenda kan de nationale raad een andere delegatie samenstellen of verkiezen, en terzelfder tijd kunnen meerdere Europese assemblees over verschillende onderwerpen doorgaan. Op die manier vermijdt men ook de huidige nefaste kloof tussen nationale en Europese politici. Als de 25 of 30 nationale raden elk 5 vertegenwoordigers afvaardigen, krijgt men een institutie waar discussie wél mogelijk is⁸, en die gedragen wordt door een democratische structuur eronder. De wisselende samenstelling van de delegaties zou trouwens ervoor zorgen dat veel meer mensen dan nu het geval is ervaring opdoen met Europese samenwerking.

Deze Europese Assemblees hebben niet als taak Europese wetten te stemmen volgens een meerderheidsformule. Het lijkt absoluut ondemocratisch en politiek vervreemdend als een bevolking door een "democratische" beslissing op een veraf niveau een wet opgelegd krijgt die het in eigen assemblee nooit zou halen. De Europese Assemblee komt tot samenwerkingsakkoorden op vrijwillige basis, waaraan 2, 3, 20 of 30 landen deelnemen. Eventueel kunnen regio's zich engageren, zonder dat het gehele land zich engageert (wat mogelijks moet goedgekeurd worden door de nationale assemblee, als er bv. nationale budgettaire implicaties zijn). Men kan van geslaagde samenwerkingsakkoorden verwachten dat ze navolging zullen vinden in andere landen of regio's. Als zowat iedereen gewonnen is voor een bepaalde samenwerking kan gedacht worden aan een Europese wet, maar niet eerder.

Sommigen zullen in deze institutionele schets een "nationalistische" reflex zien die aanleunt bij het Europees wantrouwen van rechtse soevereinisten. *Europe builders* zullen het waarschijnlijk "egoïstisch" noemen, omdat in hun vertoog het opgeven van soevereiniteit ten voordele van de EU "altruïstisch" is⁹. We zijn er nochtans van overtuigd dat dergelijk democratisch institutioneel kader voor vrijwillige samenwerking vlugger tot zinvolle Europese integratie zou leiden dan de autoritaire cenakelpolitiek van de EU. Het zou alleszins meer aanspraak kunnen maken op

het citaat van Thucydides dat nu protserig bij de preambule van de "grondwet" staat: *Onze constitutie wordt democratisch genoemd, omdat de macht niet in handen is van een minderheid, maar van de grootst mogelijke meerderheid ...*

We besluiten de toetsing aan ons democratisch criterium: draagt het EU-project bij tot de uitbouw van democratische instellingen en procedures op alle niveaus? Het antwoord is duidelijk *neen*. Het congenitaal democratisch deficit van de Europese instellingen wordt door de voorstellen van de conventie geenszins opgeheven. We hebben ook gewezen op de gevaren van de wijdverspreide illusie dat enkele procedurale wijzigingen (meerderheidsstemming in de Raad over fiscale en sociale aangelegenheden, uitbreiding codecisie in het EP) de EU voldoende legitimiteit zouden verschaffen en tot een "sociaal Europa" zouden leiden. Tenslotte hebben we aangetoond dat er democratische alternatieven denkbaar zijn die tot echte Europese samenwerking zouden kunnen leiden, maar dat die niet door cosmetische ingrepen in de bestaande instellingen bereikt worden.

De EU en het "sociaal Europa"

Ook hier zullen we nagaan wat de EU op sociaal-economisch vlak totnogtoe op haar actief staan heeft en, op basis van de ontwerp-grondwet, welke toekomstplannen ze heeft.

Zoals bekend, en zoals de reeks acroniemen (EGKS, EEG, EMU...) het ook expliciet vermeldt, is de Europese "integratie" van meet af aan een eenzijdig economisch-financiële-monetaire aanleging geweest, met de kapitalistische vrijemarktprincipes als stuwende kracht. Toen bovendien vanaf de jaren tachtig de neoliberale dogma's kwamen overwaaien, zijn de Europese Commissie en de Raad in Europa de gangmaker geweest van liberalisering en privatisering.

Het bilan van dit alles? Europa is een ruimte van vrijheid geworden ... althans voor privé-bedrijven en kapitalen. De nog niet geprivatiseerde openbare diensten staan onder permanente druk door de liberalisering en worden met een salmipolitiek verder verstikt; overheidsbedrijven evolueerden van dienstverleners tot agressieve wereldmarktveroveraars die in hun megalomanie duizelingwekkende schuldenbergen gecreëerd hebben en ganse sectoren meesleuren in een crisis (France Telecom, Deutsche Telekom ...). Er is een eenheidsmunt en een Europese Centrale

Bank, maar die heeft zelfs niet eens de opdracht om de economie te ondersteunen. Het stabiliteitspact is dermate onwerkbaar dat Frankrijk en Duitsland het aan hun laars lappen (maar dat voorrecht is niet iedereen gegund ...). De tewerkstellingspolitiek bestaat uit aanbevelingen om de werkloosheidscijfers te reduceren (door één volwaardige baan in twee minderwaardige te splitsen, door werklozen hard genoeg aan te pakken enz.). De EU bevordert actief de concurrentie tussen de verschillende lidstaten, met als gevolg dat de overheden elkaar fiscaal en sociaal gaan beconcurreren. Alsof dit niet volstaat, organiseert de EU ook actief de concurrentie op wereldvlak door in de Wereldhandelsorganisatie de liberalisering van nieuwe (diensten-)sectoren te bepleiten. Het sociaal-economisch bilan van de EU is catastrofaal, en daar kunnen geen glanzende brochures over de "meest competitieve kenniseconomie" iets aan veranderen.

Als men dit afweegt tegen de "stappen vooruit" (zoals een Europese arbeidstijdenrichtlijn van ... 48 uur per week, van toepassing voor iedereen behalve voor wie ze positieve gevolgen zou hebben als de vrachtvervoerders ...) dan weegt de balans niet door in één richting, maar ze valt in stukken uiteen. (We hebben het hierbij nog niet eens gehad over het asielbeleid in Europa, dat uit weinig anders bestaat dan de beveiliging van het fort. Kan men van een sociaal Europa spreken zolang radelozen op de kusten van Europa verdrinken?)

Hoe is het zover kunnen komen? Er is enerzijds natuurlijk de enorme stuwende kracht van de kapitalistische logica die ernaar streeft – zoals reeds in het Communistisch Manifest vermeld – de hele globe in te nemen. Het slopen van nationale obstakels in Europa, het creëren van één Europese markt en zijn integratie in de wereldmarkt is daar een moment van. De verovering van nieuwe domeinen van kapitalistische exploitatie is bovendien niet alleen extensief (geografisch) maar ook intensief: activiteiten die voorheen buiten de winsteconomie bleven worden erdoor opgezogen (liberalisering, privatisering). Vanuit het standpunt van de kapitaalbezitters is het EU-project dus voor de hand liggend. Maar anderzijds is het verbazend dat dit project geen noemenswaardige tegenwind kreeg in een continent dat – in tegenstelling met de USA – beschikt over grote vakbonden en arbeiderspartijen, en waar zich op nationaal vlak soms grote conflicten en mobilisaties afspeelden. Een deel van de verkla-

ring kan gezocht worden in het "geruisloze" karakter van veel EU-politiek. Die speelt zich niet alleen af in de besloten cenakels van de Commissie en de Raad, maar de concrete gevolgen laten zich soms ook maar na verloop van jaren voelen. Welke havenarbeider, welke transportbond voelde zich geïnteresseerd als voor het eerst over de liberalisering van diensten gewaagd werd? Een belangrijke subjectieve reden voor het gebrek aan alertheid van de arbeidersbeweging is ongetwijfeld de prominente aanwezigheid, vaak op de eerste rijen, van de Europese sociaal-democratie in de opbouw van de EU. Is hun europositivisme geen garantie dat men aan het "sociaal Europa" aan het bouwen is? In een interview met Uitpers antwoordt Anne Van Lancker (Europarlementslid voor de SPa en gewezen lid van de conventie¹⁰) op de vraag of het project van de EU niet te neoliberal is: "Het is waar dat de laatste jaren sommige socialistische partijen aan het afstappen zijn van het grote europositivisme. De sociaal-democratie heeft zich lang neergelegd bij het economisch project dat Europa lang geweest is. De economische macht van de EU heeft altijd vooraan gestaan, en die straalt negatief af op de rest. Qua milieu valt het nog mee, maar als je ziet dat het sociale gefiltreerd wordt door heel dat marktdenken, dan kan je je daar toch vragen bij stellen. En de sociaal-democratie begint zich nu meer en meer te realiseren dat Europa ons project moet blijven, maar wil Europa ons project zijn, zal het drastisch moet veranderen." [Uitpers 2003].

Wat een bekentenis eigenlijk! Met zeer veel goodwill kan men zeggen dat de socialisten een inschattingsfout van continentale dimensies gemaakt hebben, en daarmee de hele werkende (en werkloze) bevolking het rad van de Europese integratie hebben voor de ogen gedraaid. Ze gebruikten hiervoor de "breekijzertheorie": de economische en monetaire integratie is het breekijzer waarmee Europa zal verplicht zijn ook tot politieke en sociale integratie over te gaan¹¹. Een cynische redenering, die erop neerkomt dat men voor de oorlog is, want dan kan ook het verzet ontstaan ...

Dat voor het bilan. Is er dan meer hoopgevends in de grondwet te vinden? In de opname van het Handvest van de grondrechten alvast niet, want II.51.2 maakt duidelijk dat er geen nieuwe taken of bevoegdheden voor de EU uit voortvloeien. En men kan zich afvragen wie zat te wachten op het "recht om te werken", of een recht dat de

"mogelijkheid inhoudt verplicht onderwijs kosteloos te volgen". Ook kan men zich afvragen wat claims als II-12.2 in dit Handvest doen: "Politieke partijen op het niveau van de Europese Unie dragen bij tot de uiting van de politieke wil van de burgers van de Unie."

Als er geen nieuwe sociale rechten in de grondwet zitten, moeten we – zoals in de inleiding gesteld – op zijn minst verwachten dat de ruimte gegarandeerd wordt om nieuwe rechten te veroveren. Maar het tegendeel is het geval: de grondwet grendelt sociale vooruitgang af door op een willekeurige manier de kapitalistische productiewijze (schroomvol verpakt als "sociale markteconomie met een groot concurrentievermogen") het statuut van een grondwetsartikel te geven. De hele contradictie van het liberale discours wordt in dit artikel I-3.3 samengevat: "De Unie zet zich in voor de duurzame ontwikkeling van Europa, op basis van een evenwichtige economische groei, van een sociale markteconomie met een groot concurrentievermogen die gericht is op volledige werkgelegenheid en sociale vooruitgang, en van een hoog niveau van bescherming en verbetering van de kwaliteit van het milieu." Neen, de kapitalistische economie kan de volledige tewerkstelling en de sociale vooruitgang niet garanderen, evenmin als een duurzame ontwikkeling. Haar doelstelling is winst voor de kapitaalbezitters, niet tewerkstelling (laat staan: zinvolle arbeid), niet sociale vooruitgang. Om hun concurrentievermogen te verhogen is afbouw van tewerkstelling en van sociale maatregelen stevast een van de eerste toevluchten van de privé-bedrijven. En wat duurzame ontwikkeling betreft: deze is onverenigbaar met een permanente groei, ook wanneer men daar het graatje "evenwichtig" aan toevoegt.

Net zoals in de vorige paragraaf over democratie betekent afwijzing van het EU-project niet dat er geen nood is aan Europese initiatieven op sociaal-economisch vlak. Het is opnieuw niet de bedoeling hier dergelijk project te formuleren, maar door enkele mogelijke gedachtepistes een richting aan te geven.

De *Europe builders* beroepen zich vaak – vooral als ze zich richten tot vakbonden en sociale organisaties – op het unieke van het Europees sociaal model, de aantrekkingskracht die het uitoefent op andere regio's in de wereld. Laten we ze op hun woord nemen! Een van de specifieke kenmerken van dit model is een relatief goed uitge-

bouwde sociale zekerheid. Laat er dus werk gemaakt worden van een continentale sociale zekerheid [Blackburn 2003], een project dat misschien voor het eerst miljoenen mensen zou warm maken voor Europese samenwerking.

In de voorbije jaren hebben we de desastreuze gevolgen van de dictatuur van de Beurzen op het economisch apparaat meegemaakt. Bedrijfsaandelen zijn de inzet van pure speculatie, met overnames, downsizing, gesjoemel en ultra-kortetermijnpolitiek als gevolg. De Franse econoom Isaac Johsua herlanceerde daarom een idee dat reeds door Keynes geformuleerd werd: de verhandelbaarheid van aandelen tegengaan, met op zijn minst een minimale periode tussen aankoop en verkoop [Johsua, 2001]. Geen revolutionaire maar veeleer een ondernemingsvriendelijke maatregel, die echter in geen enkel bundel "voorstellen om het ondernemingsklimaat te verbeteren" terug te vinden is ...

Men heeft de grootteschaal van Europa nodig wil men een begin maken aan ecologische productie, transport, distributie. Daartoe is een continentaal plan voor energiewinning (en verlaging van de energiebehoeften) nodig, een rationele aanpak van transport en distributie, een terugdringen van de verspilling door concurrentie en reclame. Het Europees beleid is echter gericht op méér concurrentie, minder planningsmogelijkheden door overheden, méér macht voor de chaotische marktkrachten.

Het ontbreekt dus niet aan redenen om vóór Europese samenwerking te zijn, maar die is van een heel andere aard dan wat de EU beoogt.

De EU in de wereld

Het zou verkeerd zijn te denken dat het grondwetsontwerp dan wel in veel opzichten ontgoochelend is, maar voor de rest – naast wat institutioneel gesleutel – weinig nieuws bevat. De grondwet anticipeert wel degelijk nieuwe evoluties, maar die zijn met de woorden van het Forum voor Vredesactie [Forum, 2003] mateloos verontrustend. Dat er in de media weinig aandacht aan besteed werd, is al even verontrustend. Want wat staat er in het werk van de Conventie met haar sociaal-democratische meerderheid?

Artikel I-40.3: "De lidstaten verbinden zich ertoe hun militaire vermogens geleidelijk te verbeteren. Er wordt een Europees Bureau voor bewapening, onderzoek en militaire vermogens opgericht dat de operationele behoeften bepaalt, maatregelen bevordert om in die behoeften te voorzien, bijdraagt tot de vaststelling en, in voorkomend geval, tot de uitvoering van

alle nuttige maatregelen om de industriële en technologische basis van de defensiesector te versterken, deelneemt aan het bepalen van een Europees beleid inzake vermogens en bewapening, en de Raad van Ministers helpt de verbetering van de militaire vermogens te evalueren." De lidstaten zouden dus de verplichting krijgen hun militaire budgetten te verhogen en de wapenindustrie krijgt via het Bureau voor bewapening¹² zowat een constitutionele plaats binnen de EU. En die laat ook geen ruimte meer voor afwijkende standpunten:

Artikel I-15.2: "De lidstaten geven in een geest van loyaliteit en wederzijdse solidariteit hun actieve en onvoorwaardelijke steun aan het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid van de Unie en eerbiedigen de handelingen die de Unie op dat gebied vaststelt. Zij onthouden zich van ieder optreden dat in strijd is met de belangen van de Unie of dat afbreuk zou kunnen doen aan de doeltreffendheid ervan." Geen "beschamende" kakofonie Blair-Chirac-Schröder meer bij een volgende Irak-affaire dus, maar een gestroomlijnd "eensgezind" standpunt, uitgestippeld door de onverkozen, oncontroleerbare Raad die het Parlement in het kader van het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid enkel "raadpleegt" en "op de hoogte houdt"¹³... Een democratische vooruitgang? Meer kansen voor de vredesbeweging ?? Ook wie denkt dat ondanks alles een tweede onafhankelijk machtsblok naast de US een verbetering is, komt bedrogen uit, want Artikel I-40.7 stipuleert: "(...) Bij de totstandkoming van een hechtere samenwerking¹⁴ op het gebied van de wederzijdse defensie werken de deelnemende lidstaten nauw samen met de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie"¹⁵. Wanneer troepen ingezet worden buiten het grondgebied van de Unie zal dit volgens I-40.1 niet gebeuren "onder een mandaat van" maar "overeenkomstig de beginselen van" de Verenigde Naties. Kleine slordigheid ? Men zou maar best nauwkeurig formuleren waar de EU op aanstuurt, want in zijn "strategiedocument" [Solana, 2003] sluit J. Solana¹⁶ preventieve acties niet uit: "Ons traditionele concept van zelfverdediging tot en met de Koude Oorlog was gebaseerd op de dreiging van een invasie. Met de nieuwe bedreigingen zal de eerste verdedigingslinie zich vaak buiten onze grenzen bevinden. De nieuwe bedreigingen zijn dynamisch. Als wij er niets aan doen, worden zij gevaarlijker ... Dit impliceert dat we klaar moeten zijn om op te treden voordat een crisis uitbreekt."

We staan dus wel heel veraf van een Europa dat een vreedstichtende rol gaat spelen in de wereld en een dam gaat opwerpen tegen het unilaterisme van de US. Het is des te belangrijker deze illusie te bestrijden nu een deel van de Europese

publieke opinie in een zekere distantiëring tussen de EU en de Verenigde Staten een voorbode ziet van een actieve Europese vredespolitiek. Met veel goede intenties hopen sommigen dat Europa nu eindelijk eens met één stem gaat spreken, om aldus gewicht in de schaal te werpen op wereldvlak. Het ziet er echter eerder naar uit dat vredelievend Europa zich sterk zal moeten schrap zetten wil men de uitbouw van een Europees militair-industrieel complex en een Europese machtspolitiek tegengaan.

Meer in het algemeen moet men zich realiseren dat de krachtsverhoudingen in Europa in de huidige periode in het voordeel liggen van de rechterzijde (wat door de toetreding van de nieuwe lidstaten zeker niet zal veranderen) en dat het afstaan van bevoegdheden door de nationale staten aan de Europese instanties de mogelijkheid tot verzet alleen vermindert. Niet dat nationale instanties links zouden zijn en Europese rechts (het zijn tenslotte dezelfde nationale ministers die bijeen in de Raad de Europese instantie worden), maar het is nog veel moeilijker met succes een Europese maatregel te bestrijden dan een nationale. In veel lidstaten is bijvoorbeeld het nationaal syndicalisme tot grote mobilisaties in staat, het Europees syndicalisme daarentegen is dat momenteel niet (over de verantwoordelijkheid daarvoor kan heel wat gezegd worden, maar het is ook intrinsiek veel moeilijker met 30 of 50 bonden uit diverse landen een gezamenlijke actie te ondernemen dan met 2 of 3 die elkaar dagelijks ontmoeten). En hier komt weer het ondemocratisch karakter van de Europese instellingen op de proppen: een nationale regering kan door de kiezer gesanctioneerd worden¹⁷, de Raad en de Commissie daarentegen zijn ongenaakbaar. Onder die voorwaarden bevoegdheden afstaan aan "Europa" lijkt wel de kroniek van een aangekondigde nederlaag ... Deze argumenten tonen ook aan dat het ontwerp van "grondwet" niet op een formalistische manier, los van het beleid en de historiek van de EU mag beoordeeld worden, dat gejuich over "stappen vooruit" (en zelfs getreure over "te weinig stappen vooruit") doet vergeten dat men riskeert nog meer macht te geven aan een fundamenteel ondemocratische instelling met een asociaal project.

En nu?

Een dezer maanden komt de "Europese grondwet" terug ten berde; in afwachting daarvan moet de kritische linkerzijde zich afvragen hoe daarop te reageren.

Er is vooreerst de vraag rond een referendum. Zelfs afgezien van de juridische obstakels (in België is een grondwetswijziging vereist om bindende en volgens sommigen ook om niet-bindende referenda toe te laten) zijn er grondige bezwaren zowel tegen het houden van een referendum als tegen het niet houden ervan.

Kan men zich iets grotesker voorstellen dan een referendum over de vraag: Bent u voor/tegen het verdrag tot vaststelling van een grondwet in Europa? Met een eenvoudig ja of nee spreek je je dan uit voor of tegen de waarden, doelstellingen, beleidsdomeinen, EU-instituten, grondrechten, militaire plannen, asielbeleid, rol van de Europese Centrale Bank en een myriade van andere dingen waarvan veel beroepspolitici niet eens de betekenis en draagwijdte kennen. Men kan niet beweren dat dit "onvermijdelijk" is bij het aannemen van een grondwet, het is alleen onvermijdelijk als een minderheid gehaast is om haar onuitgesproken asociaal project een constitutionele aura te geven. Inspiratie voor een democratischer aanpak kan men zelfs vinden in de burgerlijke politieke geschiedenis (Staten-Generaal, verkiezing van een Constituante, ...). Zonder voorafgaand grootschaals maatschappelijk debat en zonder verkozen grondwetgevende vergadering kan een Europese grondwet onmogelijk enige vorm van legitimiteit hebben. Het bezwaar tegen een referendum is dat dit een binnenweg is die deze legitimiteit formeel toch verleent zonder dat aan de genoemde voorwaarden is voldaan.

Maar kan men zich anderzijds iets ondemocratischer voorstellen dan het in voege treden van een grondwet (zelfs een tussen aanhalingstekens) terwijl veel burgers er zich nauwelijks van bewust zijn?

Dat niemand zelfs ooit de kans gehad heeft uit te leggen welke antidemocratische hold-up er gepleegd wordt? De krachtsverhoudingen in Europa zijn bekend; het lijdt weinig twijfel dat het gedrocht van een grondwet erdoor wordt geramd. In die omstandigheden zijn referenda de

enige manier om kritische stemmen eventjes een micro te geven, en om te proberen de EU-politici in hun hoedanigheid van nationale politici een rode kaart te geven. Hierbij zou moeten geëist worden dat de overheid de middelen ter beschikking stelt om een debat mogelijk te maken.

De tweede kwestie is de inhoud van dit debat en welke specifieke inbreng de kritische linkerkant kan hebben. Het is bekend dat de Belgische vakbonden tegen het grondwetsontwerp zijn, met als belangrijkste argument dat het vetorecht in de Raad over fiscale en sociale politiek elke vooruitgang naar het "sociaal Europa" blokkeert. Daarom is het belangrijk uit te leggen dat het EU-project niet van aard zal veranderen als de stemprocedure in de Raad gewijzigd wordt; het hele bilan van het gevoerde beleid (liberalisering, privatisering, optreden in Wereldhandelsorganisatie enz.) weerlegt die illusie. Het is ook zeer belangrijk de militaristische intenties van de EU op veel bredere schaal bekend te maken en met de Europese vredesbeweging hierrond een grootscheepse campagne op te zetten. Tenslotte kan van een publiek debat gebruik worden gemaakt om te discussiëren over het Europa dat we wél willen, over mogelijke initiatieven die van onderuit kunnen genomen worden (verdediging van de openbare diensten, contacten met ngo's in de nieuwe lidstaten, uitbouw van een Europese milieubeweging ...)

REFERENTIES

- [Attac, 2003] *Een Grondwet voor de Europese Unie: Voor of tegen?* Discussiecahier van de Wetenschappelijke Raad van Attac-Vlaanderen, 2003, Uitgave Attac-Vlaanderen, te bestellen Lousbergskaaai 10, 9000 Gent.
- [Blackburn, 2003] R. Blackburn, *Un espoir persistant mais déçu*, Le Monde Diplomatique, januari 2004.
- [Forum, 2003] <http://www.vredesactie.be/view.php?lang=nl&artikel=237>
- [Grondwet, 2003] *Ontwerp-verdrag tot vaststelling van een grondwet voor Europa*, 18 juli 2003, Publicatiebureau der Europese Gemeenschappen.
- [Johsua, 2001] Isaac Johsua, *L'adieu aux Bourses*, Le Monde, 12 oktober 2001, p. 18.
- [Norman, 2003] *The accidental Constitution, the story of the European Convention*, EuroComment, 2003, Brussel.
- [Salesse, 2001] Y. Salesse, *Réformes et Révolution*, 2001, Agone, Marseille.

- [Solana, 2003] J. Solana, *Een veiliger Europa in een betere wereld*, <http://ue.eu.int/pressdata/NL/reports/76269.pdf>
- [Uitpers, 2000] L. De Brabander, *Militaire coup van Solana*, Uitpers oktober 2000, <http://www.uitpers.be>
- [Uitpers, 2003] "Er zijn stappen gezet, maar het huidige resultaat zal niet volstaan", interview van G. Spriet met A. Van Lancker, Uitpers oktober 2003, <http://www.uitpers.be/>

NOTEN:

1. De conventie, onder voorzitterschap van Giscard d'Estaing, bestond uit 105 effectieve leden, komende uit regeringen, nationale parlementen, het Europees Parlement en de Europese Commissie. De meerderheid van de conventioneel (een zestigtal) behoorde, net als vice-voorzitter Amato, tot de Europese Socialistische Partij.
2. Met de aanhalingstekens rond "grondwet" wilden we aangeven dat deze term al te aanmatigend is; het gaat in feite om een internationaal verdrag. Maar om geen inflatie aan aanhalingstekens te krijgen (een nogal groot risico bij het schrijven over de EU ...) zullen we ze verder weglaten en over de *grondwet* spreken als we het over het ontwerp van de conventie hebben. Het is trouwens pedagogisch interessant dit ontwerp te beoordelen alsof het om een grondwet ging, een aanpak die we verder zullen volgen. Noteer ook dat de wijzigingen door de IGC aangebracht, naast een juridisch-technische doorlichting, haast uitsluitend over de machtsverdeling binnen de instellingen gingen. Een verwijzing als "Artikel I-46.4" is naar Deel I, artikel 46 paragraaf 4 van [Grondwet, 2003].
3. Informatie over de EU-instellingen kan men bv. vinden op <http://europa.eu.int>; over de grondwet is <http://www.grondweteuropa.nl> goed gedocumenteerd.
4. Artikel I-46.4 vermeldt dat 1 miljoen burgers de Commissie kunnen verzoeken een voorstel in te dienen. (Maar of de Commissie hierop ingaat zou dus niet gegarandeerd zijn, en welk voorstel ze indient evenmin.)
5. De "stap vooruit" in de grondwet is dat de Raad de voorzitter voordraagt en dat het EP hem (haar?) verkiest, m.a.w. een vetorecht heeft.
6. Hierbij moet ook nagedacht worden over nieuwe (of vergeten) principes die het democratisch gehalte moeten opwaarderen. Kan een politiek mandaat gedeprofessionaliseerd worden? Hoe kan de monopolisering van het politieke veld door de partijen vermeden worden, zonder evenwel het bestaan van die partijen in vraag te stellen? Via welke communicatiekanalen kan de vertegenwoordigende taak van de raad ondersteund worden?
7. Deze denkoefening over betere democratische instellingen wordt deels ingegeven door Yves Salesse [Salesse 2001], een van de weinigen die concreet ingaat op het

- democratisch probleem. Hij wijst erop dat de klassieke ideeën over radendemocratie te weinig rekening houden met het conjunctureel karakter van vormen van auto-organisatie. Daarom zijn er stabiele representatieve organen nodig, verkozen met algemeen stemrecht. Vormen van auto-organisatie moeten er een plaats in kunnen vinden, zonder geïnstitutionaliseerd te worden.
8. In het huidige Europees Parlement met 626 leden is debat onmogelijk: als een kwart van de afgevaardigden elk 5 minuten spreekt, duurt dit al 12 uur; de tweede ronde kan dan beginnen ...
 9. Dergelijk vertoog kan gemakkelijk weerlegd worden als men het "altruïstisch" gehalte nagaat van de EU-politiek tot vandaag. Een voorbeeld. De EU breidt uit met 10 gevoelig armere landen; er werd echter niets voorzien in het budget om daaraan tegemoet te komen. Integendeel, uit wraak tegen Polen voor de mislukking van de decembertop in Brussel schreven Schröder, Balkenende, Persson, Schüssel, Blair en Chirac naar Prodi om te laten weten dat het budget van de Unie in de volgende budgetperiode (2007-2013) het huidige niveau (1% BBP) niet mag overtreffen.
 10. Het gaat er hier niet om de goede bedoelingen en de inzet van Van Lancker in twijfel te trekken; haar verwoede pogingen om het "sociaal Europa" op de agenda van de conventie te zetten worden bv. beschreven in [Norman, 2003]. Giscard liegt dus als hij zegt dat niemand om een sociaal Europa gevraagd heeft op de conventie; onder druk van o.a. het Europees Vakverbond werd ter elfder ure een (aanvankelijk niet eens voorziene) conventiewerkgroep opgericht rond sociaal Europa. Deze had welgeteld één maand de tijd om tot conclusies te komen, die door Giscard's presidium dan nog genegeerd werden. Een zoveelste illustratie van het feit dat de EU niet bedoeld is om het "Europees sociaal model" uit te bouwen, maar daar schijnt de sociaal-democratie lang nog geen politieke conclusies uit getrokken te hebben.
 11. Zie bv. het artikel van Freddy Willockx in *De Morgen* van 30/4/1998 onder de titel: "1 mei 1998: de euro als breekijzer" waarin men leest: "... want de euro moet het breekijzer worden om een sociaal en democratisch Europa tot stand te brengen. Daarvoor moeten de burgers van de EU zich bewust worden van hun gemeenschappelijk lot."
 12. Hoe weinig deze grondwetsoperatie met democratisering te maken heeft, blijkt ook uit het feit dat men helemaal de goedkeuring van de grondwet niet afwachtte, maar met een intergouvernementele beslissing het bewapeningsagentschap en het Europees militair hoofdkwartier oprichtte. Op 28 januari 2004 werd de Brit Nick Witney er de voorlopige directeur van (*Le Monde* 29/1/2004).
 13. Over de geheimhouding van documenten voor het EP, zie [Uitpers, 2000]
 14. Een "hechtere samenwerking" gebeurt op vrijwillige basis tussen een beperkt aantal lidstaten op een of ander (niet alleen militair) terrein. De grondwet legt er allerlei voorwaarden voor op.
 15. Dat terwijl lidstaten als Oostenrijk, Finland en Zweden geen lid zijn van de NAVO.
 16. Javier Solana is de "Hoge Vertegenwoordiger voor Europa's Buitenland- en Veiligheidsbeleid". Na invoering van de Grondwet moet deze functie overgaan in die van Minister van Buitenlandse Zaken van de EU.
 17. Dit is zowat de enige inbreng van de burger in het leven van de "polis" vandaag, en het is inderdaad een povere vorm van democratie. Maar als zelfs deze mogelijkheid niet bestaat is er geen povere democratie maar eenvoudig geen democratie.